

погіршення середовища існування людей та біологічних систем тощо. Таким чином кількісні параметри різноманітних чинників є базою для визначення основних напрямків вдосконалення територіальної організації господарства на перспективний період по регіонах України.

Г.П. Підгрушній

ПРОЦЕСИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ

Категорія «територіальна організація господарства» в цілому і промислового виробництва зокрема належить до ключових у теорії суспільної географії. Не дивлячись на її широке використання в науковій літературі та конкретних наукових розробках, вона ще й досі не знайшла однозначного трактування. Розуміння її сутності значною мірою визначалось імперативами розвитку суспільства. Так, свого часу А.Т. Хрущов указував, що територіальна організація промисловості країни – це «результат действия определенных закономерностей, которые, в свою очередь, выступают как специфические формы проявления экономических законов, свойственных социализму» [1, с. 82].

Сьогоднішні відмінності в трактуванні цієї категорії, крім іншого, зумовлені ще й широкою семантикою самого поняття «*організація*». Адже організація (франц. organization) одночасно означає: а) будову, структуру чогось; б) налагодження, впорядкування, приведення чогось у систему [2, с. 484]. Так, одні автори вбачають у територіальній організації результат цілеспрямованого впливу відповідних інституційних структур на розміщення та територіальне інтегрування виробництв у країні в цілому, її регіонах та поселеннях. Зокрема, Е.Б. Алаєв розглядає цілеспрямовану керованість процесами як основний атрибут територіальної організації виробництва. Він підкреслює, що саме «обогащенная признаком «управления», территориальная структура хозяйства превращается в территориальную организацию производительных сил» [1, с. 191]. При цьому територіальну структуру господарства вчений розглядає як динамічний стан розміщення продуктивних сил по економічних районах, поєднаних в єдину національну економіку.

Цей підхід отримав подальший розвиток у працях вітчизняних вчених. Так, С.І. Іщук вважає, що територіальна організація продуктивних сил – «це раціонально організована, керована система суспільно-територіального поділу праці, комплексного розвитку і розміщення промислового виробництва країни і її окремих частин» [3, с. 8]. Схожих поглядів дотримується М.Д. Пістун. На його думку, територіальна організація продуктивних сил здійснюється на основі реалізації ефективних принципів

управління та являє собою «науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних виробництв, підприємств сфери обслуговування, населення та об'єктів інфраструктури, яке дає значний економічний та соціальний ефект внаслідок комплексування життєдіяльності людей і раціонального використання території» [4, с. 100].

Існує й інше, дещо відмінне бачення цієї проблеми. Так, І.О. Горленко вважає, що територіальна організація виробництва відбиває «сложный, многогранный процесс, представляющий взаимосвязанное функционирование определенной совокупности отдельных производств и производственно-территориальных комплексов» [5, с. 6]. Форми територіальної організації виробництва (різні типи функціональних виробничих систем та територіально-виробничих комплексів) та її процеси склалися та розвиваються впродовж тривалого історичного часу під впливом економічних законів та закономірностей розміщення продуктивних сил.

При цьому навіть у високорозвинутих країнах територіальну організацію виробництва «нельзя признать управляемым, регулируемым процессом» [6, с. 17]. Більше того, саме поняття «территориальная организация производства... не содержит информации о степени рациональности такой организации» [6, с. 18]. Дійсно, певною мірою упорядковане, взаємопов'язане функціонування сукупності виробництв у межах окремої території може характеризуватися різним рівнем керованості і не завжди бути ефективним. Очевидно, що досягнення цієї мети можливе лише в ідеалі.

Спроби перетворити територіальну організацію виробництва на планово регульований процес здійснювались в умовах соціалістичної економіки. Однак, як засвідчив історичний досвід, повною мірою керованою і, тим більше, ефективною, територіальна організація соціалістичного виробництва не стала.

В умовах ринкової економіки, де послаблені механізми централізованого управління, а в конкурентному середовищі «виживають» тільки ефективні форми організації виробництва, територіальна організація промисловості (ТОП) може розглядатись лише як зумовлене об'єктивними законами суспільного розвитку просторове упорядкування промислового виробництва, що проявляється у формуванні його різноманітних взаємопов'язаних територіальних (територіально-аквально-територіальних) утворень. У зв'язку з цим слід зазначити, що сьогоденній технологічній прогрес дає змогу промислому виробництву вийти за межі суші в акваторію морів та океанів.

В основі механізму утворення різноманітних форм ТОП лежать певні процеси. Вся їх сукупність розподіляється на три групи – процеси розміщення, територіальної спеціалізації та інтеграції промислового виробництва [5, с. 9]. Процеси ТОП підпорядковані закономірностям циклічності, що проявляється у чергуванні фаз їхньої активності в ході стадійно-еволюційного розвитку регіонів.

Розміщення промислового виробництва, його територіальна спеціалізація та інтеграція одночасно виступають як процеси і досягнуті при цьому результати. Подвійна природа цих явищ, що лежать в основі ТОП, визначає її дуальний характер, який цілком відповідає комплексному розумінню семантики поняття «організація» (одночасно процес упорядкування і досягнута при цьому будова системи).

1. *Розміщення промислового виробництва* включає в себе взаємопов'язані процеси (явища), основними з яких є територіальні: концентрація, агломерування, зосередження, деконцентрація та дисперсія промислового виробництва. Усі ці процеси тією чи іншою мірою є похідними від виробничої концентрації промисловості, що проявляється в посиленні виробничої функції в рамках окремого підприємства. Посилення цієї функції в межах одного чи декількох промислових центрів становить суть процесу *територіальної концентрації* промислового виробництва. Відтак, поглиблення територіальної концентрації виражається в зростанні великих центрів промисловості в регіоні [5, с. 11].

Близьким до територіальної концентрації виробництва є процес його *територіального агломерування*. Економічна сутність обох процесів зумовлена економією затрат внаслідок зростання масштабів виробництва та його комплексування. Коли при посиленні територіальної концентрації в окремо взятому центрі економія досягає свого порогу, вигідним стає розвиток виробництва в сусідніх центрах. Таким чином територіальне агломерування знаходить свій прояв у формуванні промислових вузлів та агломерацій. Залежно від кількості ядер процес територіального агломерування промислового виробництва може бути моно- чи поліцентричним.

Як проміжне поняття між виробничою та територіальною концентрацією І.О. Горленко виділяє *виробничо-територіальну концентрацію*, що демонструє відмінності у виробничій концентрації в різних промислових центрах регіону [5, с. 12].

Розширення територіальної концентрації виробництва, її вихід за рамки одного чи декількох центрів, що супроводжується зростанням масштабів промисловості в межах регіону, визначається як *територіальне зосередження виробництва*.

Оберненою до процесу територіальної концентрації за своєю суттю є *територіальна деконцентрація промислового виробництва*. Цей процес може мати різний генезис. З одного боку, територіальна деконцентрація може бути наслідком планомірного розукрупнення великих промислових центрів, де в результаті надмірної концентрації виробництва виникли численні соціально-економічні та екологічні проблеми. З другого боку, територіальна деконцентрація промисловості може бути зумовлена кризою виробництва, його стагнацією в межах окремих регіонів чи країни в цілому. Проявом такої деконцентрації є загальне скорочення масштабів виробництва у більшості центрів регіону.

Малодослідженим у вітчизняній суспільній географії є процес *дисперсії* (від лат. *dispersio* – розсіяння) *промислового виробництва*. Його активізацію в сучасних умовах зумовили, переважно, два взаємопов'язані чинники. Це активний розвиток у країні малого і середнього бізнесу та залучення у виробництво високопродуктивних технологій, що значно підвищують можливості відриву багатьох видів промислової діяльності від сформованих центрів промисловості. Проявляється цей процес у повсюдному розміщенні невеликих та середніх промислових підприємств, їх інтенсивному поширенні навіть у сільській місцевості.

Розвиток промисловості регіону характеризується одночасним проходженням окремих процесів розміщення виробництва. Однак для певних циклів Кондратьєва (ЦК) характерним є домінування одних над іншими, різна їхня інтенсивність. При проходженні першого, другого та частково третього ЦК спостерігається інтенсивна концентрація промислового виробництва на рівні окремих центрів. Домінуючими процесами третього та четвертого циклів є територіальне агломерування виробництва, що виражається в розвитку промислових вузлів різної величини. Внаслідок цих процесів відбувається інтенсивне зосередження промисловості в окремих регіонах. Кінець четвертого та початок п'ятого циклів пов'язаний з активним поширенням процесів деконцентрації та дисперсії промислового виробництва, що сприяє зосередженню промисловості не тільки в регіонах її традиційного розвитку, а й у межах слабоіндустріалізованих територій.

2. *Територіальна спеціалізація промислового виробництва* – процес, достатньо глибоко вивчений у вітчизняній суспільній географії. Територіальна спеціалізація є найважливішою формою вираження одного з фундаментальних суспільно-географічних законів – закону географічного поділу праці. За визначенням О.І. Шаблія, територіальна спеціалізація виробництва – це «економічна орієнтація території на виготовлення продукції і надання послуг як для внутрішнього, так і, особливо, зовнішнього щодо певної території споживання» [7, с. 231]. В основі процесів територіальної спеціалізації виробництва лежить економічний ефект, що виникає в процесі виробництва певних видів продукції в межах окремих територій, внаслідок дії наявних тут сприятливих передумов та чинників.

Поява спеціалізованих видів промислової діяльності в межах певної території неодмінно тягне за собою територіально-галузеву структурування виробництва. Цей процес проявляється в диверсифікації компонентної структури виробництва внаслідок розвитку обслуговуючих, доповнюючих, супутніх та інших видів економічної, в тому числі й промислової діяльності. Поглиблення територіально-галузевої структуризації промисловості є основною передумовою її комплексного розвитку.

Спеціалізація промисловості істотно впливає на економічний розвиток регіону, його участь у територіальному поділі праці, формування експортного потенціалу, ринку товарів та послуг, що має стратегічне значення для наповнення бюджетів тощо.

Проходження ЦК у промисловості регіонів супроводжується не тільки модернізацією наявного виробництва, а й його реструктуризацією чи навіть переспеціалізацією, що зумовлено інтенсивним розвитком пріоритетних для кожного з циклів виробництв. Зокрема, як уже зазначалось, для першого та другого циклів пріоритетними є текстильна промисловість, видобування вугілля, виробництво чавуну та сталі; для третього – металургія, важке машинобудування, основна хімія; для четвертого – середнє машинобудування, електротехніка, приладобудування, органічна хімія. Для п'ятого ЦК, що знаменує початок стадії постіндустріального розвитку, пріоритетними є високотехнологічні наукоємні галузі: електроніка, виробництво обчислювальної та лазерної техніки і робототехніки, тонка хімія тощо.

При цьому мультиплікаційні ефекти, породжені кожним із пріоритетних видів промислової діяльності, мають суттєві відмінності. Передусім вони розрізняються складом супутніх, обслуговуючих та доповнюючих видів економічної діяльності, що виникають при цьому. До *супутніх* належать виробництва, що розвиваються в комплексі зі спеціалізуючими «на основі паралельної чи послідовної переробки сировини, відходів виробництва, а також досягнення технологічної завершеності й повноти основних циклів виробництва та послуг» [8, с. 262].

Обслуговуючі види діяльності забезпечують функціонування основного (спеціалізуючого) виробництва шляхом постачання енергії, матеріалів, надання ремонтних, транспортних, інформаційних, наукових та інших послуг. *Доповнюючі* види економічної діяльності опосередковано пов'язані зі спеціалізуючими виробництвами на основі спільного функціонування з метою раціонального використання наявних у регіоні умов та ресурсів.

Розвиток вугільної промисловості, металургії, основної хімії та інших пріоритетних виробництв перших трьох ЦК супроводжується головним чином виробничо-технологічним комплексуванням основних, супутніх, обслуговуючих та доповнюючих видів діяльності, що проявляється у формуванні енерговиробничих циклів. Така територіальна спеціалізація промислового виробництва слугувала потужним стимулятором економічного розвитку виробничого типу.

Мультиплікаційний ефект, що створюється пріоритетними для четвертого та, особливо, п'ятого ЦК високотехнологічними промисловими виробництвами, характеризується передусім переважаючим розвитком обслуговуючих видів економічної діяльності. При цьому основне місце серед них належить не виробничій діяльності, а сфері послуг – третинному та четвертинному секторам економіки. Особливу роль при високотехнологічній промисловій спеціалізації регіону відіграє науково-інформаційне, консалтингове, інжинірингове обслуговування, підготовка висококваліфікованих спеціалістів, маркетингове забезпечення тощо. Іншими словами, така промислова спеціалізація регіону визначає його потужний економічний розвиток за виробничо-сервісним типом.

3. *Процеси територіальної інтеграції* є одними з найважливіших у ТОП, оскільки зумовлюють взаємопов'язаність виробництва, надають йому системного характеру. В основі процесів територіальної інтеграції лежать технологічне, інфраструктурне, демосоціальне та інші види територіального поєднання промислових виробництв [5, с.15]. Відношення технологічного поєднання передбачають установаження між підприємствами регіону прямих зв'язків з постачання сировини, матеріалів, комплектуючих виробів тощо.

Усі інші види територіальних поєднань підприємств опосередковані і ґрунтуються на спільному створенні й використанні інженерної та соціальної інфраструктури, наявного на території людського капіталу тощо. Якщо технологічне поєднання може розвиватися між підприємствами на будь-якому територіальному рівні (міжрегіональному, регіональному, субрегіональному, локальному), то інфраструктурне і демосоціальне поєднання – лише на локальному, інколи на субрегіональному рівнях.

Прогрес у галузі транспорту та зумовлене ним відносне здешевлення транспортного ресурсу спричинили комунікативне стиснення економічного простору на стадіях високо- та постіндустріального розвитку та привели до широкого «виходу» процесів технологічного поєднання підприємств за регіональні межі. Особливо активно цей процес розвивається у високотехнологічних промислових виробництвах. Тому в багатьох регіонах, що характеризуються реструктуризованою та модернізованою промисловістю, інфраструктурне та демосоціальне поєднання підприємств домінують серед процесів територіальної інтеграції виробництва.

У практиці регіонального розвитку процеси територіальної інтеграції промисловості набувають різноманітних організаційних форм. Вони сприяють комплексному соціально-економічному та екологічному розвитку регіонів. В умовах планової економіки широкого розвитку набула така форма територіальної інтеграції промислового виробництва, як *промислово-територіальні комплекси* різної спеціалізації й територіального рівня. Світовий досвід засвідчив ефективність такої форми територіальної інтеграції промисловості регіону, як *кластери*. За визначенням М.Е. Портера, «кластери – це географічна група взаємозалежних компаній і асоційованих інститутів у певній галузі, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного» [9].

Раціональна територіальна інтеграція, як і інші процеси ТОП, є важливою передумовою досягнення високого рівня територіальної ефективності функціонування промисловості регіону.

Література.

1. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Словник іншомовних слів* / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 776 с.
3. *Ищук С.І.* Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації: Навч. посібник. – К.: Вид. Паливода А.В., 2003. – 248 с.

4. *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1996. – 231 с.
5. *Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование)* / М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 252 с.
6. *Паламарчук М.М., Горленко И.О., Яснюк Т.Е.* Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов: Монография. – К.: Наук. думка, 1978. – 219 с.
7. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
8. *Регіональна економіка. Словник-довідник* / О.Д. Богорад, О.М. Невелєв, В.М. Падалка та ін. – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.
9. *Porter M.* The Competitive Advantage of Nations. – London: Macmillan, 1990. – 325 p.

Т.Є. Яснюк

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Територіальна організація паливно-енергетичного комплексу визначається характером взаємодії умов території (природних, соціально-економічних) та властивостей самого комплексу і має суттєвий, а іноді вирішальний вплив на розвиток соціально-економічного базису території. Основою територіальної організації паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) є інтенсивний розвиток процесів комплексоутворення [4], кооперування та комбінування виробництв, що зумовлено комплексоформуючими якостями паливних корисних копалин і відповідних галузей, взаємозалежністю енергоресурсів, гнучкістю їх транспортування та можливістю збалансованого розподілу і забезпечення паливо- та енергоспоживання в усіх ланках господарства. Формування ТО ПЕК підпорядковано двом основним чинникам – природно-ресурсному потенціалу та соціально-економічним умовам території. Вони визначають структуру комплексу, функціональну спрямованість його та всіх складових ланок.

Територіальна організація ПЕК є явищем динамічним, яке змінюється у просторі й часі. Дослідження її форм та їх сукупностей безпосередньо пов'язано із територіальною організацією всього господарства, складовою частиною якого вона є.

Особливості сучасної територіальної організації ПЕК проявляються у формуванні складних виробничо-територіальних форм різного таксономічного рангу і характеризуються прив'язаністю їх до родовищ паливно-енергетичних ресурсів, складною морфологією та розгалуженими зв'язками, високим рівнем територіальної і виробничої концентрації, співвідношенням функціонування комплексних та інтегральних форм